

ПРИНЦИПИ ПРАВА В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Актуальність обраної теми обумовлена існуванням багатьох невирішених досі проблем принципів права. Історичне дослідження змістовної наповненості та застосування принципів права у Стародавньому Римі допоможе зрозуміти цю категорію більш глибоко, проаналізувати «витоки» та перехід цих принципів до систем права романо-германської правової сім'ї; також допоможе у розумінні практичного застосування давніми римлянами тих інструментів, що зараз звуться принципами права, їх ролі у підпорядкуванні суспільних процесів.

Дослідженням питання принципів права Стародавнього Риму займалися до-революційні вчені: В. М. Хвостов, С. А. Муромцев, Й. О. Покровський. У радянські часи — З. М. Черніловський, І. Б. Новицький, І. С. Перетерський, Д. В. Дождьов. Взагалі згадки про принципи права як про джерело права були не в кожному радянському підручнику з римського приватного права [1–5]. Це стосується і сучасної навчальної літератури. Цих питань у своїх розробках торкаються І. Г. Бабич, М. М. Борисевич, С. Д. Гринько, Л. В. Кружалова, В. В. Піляєва, В. С. Нерсесянц, Є. О. Харитонов. Проте дослідження ролі та значення принципів права у механізмі правового регулювання у системі римського права все ж, на нашу думку, не є всеохоплюючим. Саме ця незавершеність у дослідженні римських принципів права й породжує сучасне різноманіття поглядів у встановленні природи та видів сучасних принципів права не лише України, а й багатьох країн континентальної правової сім'ї.

Метою цієї статті є дослідження особливостей практичного застосування та значення принципів права у Стародавньому Римі. Для досягнення цієї мети нами сформульовані такі завдання: 1) окреслити коло конкретних принципів права, які застосовувались у Стародавньому Римі; 2) встановити зміст цих принципів; 3) дослідити механізм їх застосування — якими суб'єктами та яким чином застосовувались; 4) осмислити роль принципів права в юриспруденції та суспільному житті Стародавнього Риму; 5) сформулювати визначення принципу права в його первинному значенні (за часів Риму).

Як відомо, поняття принципу права було рецеповано з римського права, де воно відіграло вагомий роль в юридичному житті Риму. Судячи з усього, римляни сповнили юридичним змістом слово «принцип», надали йому великого значення та застосовували із властивим їм хистом прагматичності. Оскільки часи Стародавнього Риму знаходяться від нас далеко в минулому, реконструювати особливості певного юридичного інституту можна лише на підставі аналізу й синтезу праць попередніх дослідників. У спеціальній літературі зазначено, що для римських юристів було характерним усвідомлення того, що право є певною цілісністю, пронизаною загальними принципами (можливо, звідси й вираз — «принцип є найважливіша частина всього» (*principium est portissima*

pars cujuscue rei) [6, 2]). Розуміти це слід так, що принципи були частиною системи права.

Треба враховувати, що уявлення римського суспільства про морально-етичні категорії були сформовані під впливом давньогрецької філософії (предфілософії Елади, епічних творів Гомера, етики Сократа, вчень Епікура, Діогена Синопського, Платона, Арістотеля, їх наступників — представників скептицизму, епікурейства та стоїцизму) [7, 44–50]. Цей вплив, як зазначає Й. О. Покровський, привів до сильного підйому римської юриспруденції [8, 137]. Справа в тому, що грецькі мислителі започаткували таку знаменну своєрідність західної ментальності, як спрямованість людської свідомості на ідеї, або на ціле й доконечне усіх речей [9, 26]. Синтез цих ідей, проєктований на площину права, призвів до створення римської філософії права (стоїки: Луцій Аней Сенека Молодший, Марк Аврелій Антонін, Тацит, Плутарх, Светоній, Епікрат; епікурейці: Лукрецій Кар; Марк Тулій Цицерон). Філософія ділилася своїми ідеями з правом. Уявлення людства про світ розширювалися в ті часи саме завдяки філософії, яка намагалася пояснити певні речі. Грецькі філософи особливо переймалися питаннями розвитку людини, особистості, щастя, блага. Ідеї, популярні у грецькій філософії, перетворилися у римських юристів на принципи права [10, 26]. Цікавим є зауваження Є. О. Харитонова, що погляди стоїків у більшій мірі слугували фундаментом публічного права, а у колі інтересів епікурейців, навпаки, були окремі, приватні права (інтереси окремої особи). На його думку, вплив епікурейських поглядів на становлення основоположних принципів приватного права повинен був бути більш суттєвим [11, 32].

Таким чином, в основу класичного римського права було покладено вчення про приватне право та принципи справедливості та гуманізму (саме ці ідеї були актуальні у грецькій філософії). Можна пояснити актуальність саме цих ідей для римського суспільства, мабуть, тим, що вони могли слугувати засобом збалансування антагоністичних інтересів — приватних та публічних, квіритів та рабів, громадян та переґринів, плебсу та патриціїв. Успіх ідей природного права підсилювався тим, що їм підкорювали своє життя не лише юристи, а й члени римського суспільства, в якому до ідеальних сфер життя ставлення було не менш серйозне, ніж до матеріальних. На нашу думку, це можна пояснити особливостями римської релігії, існуванням певної щільної спільноти людей, сталим цінностям, до яких особі з дитинства прищеплювали повагу та слідували за їх дотриманням родиною та всією спільнотою (докладно про натуру римлянина та суспільний уклад, наприклад, у праці Є. О. Харитонова [11, 17–20]).

М. М. Борисевич зазначає, що під час посткласичного періоду розвитку римського права (взагалі питання періодизації римського права викликає у романістів розбіжності [7, 15–21]) «спостерігалася дуже глибока розробка правових принципів» [12, 9] (очевидно, автор ототожнює поняття «принцип права» та «правовий принцип»). Детальну увагу праву римських юристів та принципам римського приватного права приділив дореволюційний вчений — професор В. М. Хвостов, вказавши на такі давньоримські «особливі системи права, особливі сили, які створюють право», як *aequitas*, *humanitas*, *natura rerum* та

jus naturale. Науковець займався їх дослідженням досить глибоко; тема його першої, магістерської, роботи «Досвід характеристики понять *aequitas* та *aequum jus* в римській класичній юриспруденції» [13, 6]. В романістичній літературі принципами права Риму автори традиційно називають *aequitas* та *jus naturale*. Однак, на нашу думку, доцільно розглядати чотири, за проф. В. М. Хвостовим, принципи права Стародавнього Риму.

Поняття *jus naturale* виникло у римських юристів під впливом стоїчної філософії. Класичним було уявлення, відповідно до якого весь світ проникнутий природним розумом (*ratio naturalis*), і цей розум встановлює порядок у житті, який є вічним, безумовним та розумним. Такий порядок природний розум встановлює й для юридичних відносин. Завдання юриста полягає в тому, щоби відкрити ці норми, продиктовані природним розумом, а відтак загальні для усіх часів та народів, та перенести їх до діючого права [13, 18–20]. На понятті *jus naturale* детально зупинявся С. А. Муромцев, який зробив висновок про крайню ідеалізацію природного права та про те, що природне право було не самобутньою силою, а формулою, яка об'єднала практику [14, 490, 502]. Тобто С. А. Муромцев вказував на штучність природного права, оскільки його ідеї, так чи інакше, формуються людською думкою та покладаються в основу принципів права. Водночас, як зазначається, римляни визнавали реальність природного права, яке було для них специфічною частиною діючого права; і це разом з відсутністю в римському праві спеціального поняття позитивного права [15, 94].

Другий принцип — *natura rerum* (взагалі мало згадуваний у літературі), означав, що законодавець повинен був рахуватися з тим, як юридичні відносини складаються у житті та які норми підказує йому саме життя (приклад: якщо б законодавець постановив, що позичальник повинен повертати ті самі речі, які він отримав у позику, то це б не відповідало самій природі договору позики, оскільки той припускає споживання відданих у позику речей) [13, 18–20]. В. М. Хвостов описує *natura rerum* як вимогу розумності, звернену лише до законодавця, розумності правотворення — його логічності та доцільності.

Особливою «силою» у римському праві був наділений принцип справедливості («*aequitas*»). Поняття справедливості торкалися римські філософи. Так, Сенека вважав рівність відправним моментом справедливості; так само вважав і Цицерон — «кожному своє» [11, 28, 38]. В. М. Хвостов відзначав, що «*aequitas* — це принцип, яким мали керуватися законодавець та юристи — практики, і який *визначав рівність громадян перед законом* (виділено мною. — Н. С.): вирішуючи питання про те, які норми мають бути створені, які потреби та інтереси громадян повинні бути прийняті правом під свій захист, законодавець повинен був дотримуватися такого масштабу, який був би однаково застосований до всіх осіб у суспільстві та стояв би над ними. Масштабом щодо оцінки цих потреб та інтересів кожної особи є загальне благо усього народу. Тому законодавець має утримуватися від того, щоби надати перевагу інтересам окремої особи чи класу. Якись переваги можуть бути надані лише в тому випадку, якщо це необхідно для процвітання всього суспільства. Юристи по-

винні були у своїх працях не спотворювати думок, що впроваджувалися законодавцем ради «загального блага». Фрази про «загальне благо», «потреби та інтереси всіх осіб у суспільстві» наводять на думку, що принцип справедливості у римському праві мав публічно — правовий вимір. У іншого, сучасного нам, автора також знаходимо: «Як філософська категорія справедливості відображає не тільки співвідносини людей між собою, але й по відношенню до чогось цілого. Справедливість — системна якість, яка сприяє загальному благу» [10, 61]. З іншого боку, ці слова можна тлумачити так, що *aequitas* означало те, що до кожного члена римського суспільства повинно було бути забезпечене однакове (рівне) ставлення права, оскільки це сприяє найвищому благу — суспільному інтересу. З огляду на дійсну зацікавленість римлян у збереженні міцної держави, така позиція є більш вірогідною. Проте це не скасовує того, що принцип справедливості у Римі стояв на захисті публічного інтересу. Таким чином, одна з характеристик змісту принципу справедливості Давнього Риму — це встановлення та охорона ним загального (суспільного) інтересу. Але це не означає врахування абстрактного інтересу суспільства та держави (що у наші часи межує зі свавіллям, коли мова йде про «моральні засади суспільства» або «суспільні інтереси», які взагалі важко сприймати однозначно). Це означало забезпечення суб'єктивного права та інтересу кожної особи, що таке реальне забезпечення лише зміцнювало, стабілізувало суспільство та державу, без чого неможливе безпечне існування окремої особи. Навіть у відносинах між індивідом і державою підставою та критерієм справедливості є право (правова справедливість і справедливе право), а не держава. Отже, держава повинна ставитися до індивіда не за власними (позаправовими) правилами, а як правослухняний суб'єкт відповідно до загальних для всіх вимог права [16, 332]. Тому справедливість мала на увазі ще й суворе дотримання закону в оцінці поведінки «рівних суб'єктів у рівних умовах», тобто до цих суб'єктів мали застосовуватись одні й ті самі норми. Таким чином, правозастосування мало бути однаковим. Можна говорити, що виконання останньої умови гарантувало стабільність суспільних відносин (що важливо — економічних). Проте і вимога дотримання саме закону (в позитивному значенні) не знецінювала принцип справедливості, оскільки останній і був тим інструментом, що міг бути застосований замість норми закону, яка суперечила вимогам справедливості.

Вираз «*aequitas* був висловленням природно — правової справедливості...» [10, 61] потребує критичного зауваження. На наш погляд, *aequitas* була висловленням не природно — правової справедливості (оскільки цю справедливість людина не може достовірно «зчитати», часто інтерпретує її за власними, не завжди гуманними, уявленнями), а висловленням римської концепції природно-правової справедливості. У римлян справедливість базувалася на ідеях природного права. Природне право стало матрицею для вищих юридичних імперативів — принципів права. Вони могли бути й іншими (в силу тих чи інших, наприклад, історичних подій), проте ідеологічним підґрунтям мали ідеї природного права. Сьогодні уявлення про природні права людини дещо змінилися (наприклад, відносно правового становища жінок, рабства тощо). Тому спра-

ведливість у Римі можна виразити словами «рівність рівних у рівних умовах», а рівними були особи в межах певного прошарку суспільства, а не всі його члени. Тобто спершу були філософські положення природного права, а потім римськими юристами розроблялися найбільш прийнятні для суспільства юридичні інструменти — принципи права. Тому, з одного боку, вони є юридичною фікцією. Проте слід погодитись з тим, що вони безумовно були співзвучні з настроями суспільства, що й забезпечило їм таку реальність у правозастосуванні та правотворчості (обумовленість суспільним розвитком). Другим фактором їх ефективності стала позиція влади щодо можливості їх застосування (через фактичне визнання можливості їх застосування). Отже, принципи права у Римі були юридичною фікцією, створеною на потребу часу зусиллями юристів і преторів.

Принцип *humanitas*, навпаки, був орієнтований на інтерес окремого члена суспільства. Він потребував від римського законодавця повагу до людської гідності. Тому норми, на думку В. М. Хвостова, які узаконювали рабство, в очах класичних юристів не були гуманними. Проте інша справа, чи відповідали вони принципу *aequitas*. Тому юристи вважали подібні норми необхідним злом: не вважаючи рабство гуманним установленням, вони не вимагають його скасування, оскільки не можуть уявити собі іншого суспільного ладу, крім заснованого на рабстві, та побоюються, що знищення рабства призвело б до безладу в державному житті. Цей приклад є свідченням того, що *aequitas* та *humanitas* можуть розходитись у своїх вимогах до законодавця.

Принципи права у Давньому Римі, на думку І. Г. Бабич, стали «особливим механізмом трансформації римського права» [17, 142], яким римські юристи «озброїли» преторів [15, 93–94; 18, 14]. Інститут преторів з'явився у середині IV ст. до н.е. (претори виступали в якості помічників консулів). Поступово до преторів перейшло управління містом та керівництво судочинством. Це дозволяло в силу імперіума, що належав преторам, видавати загальнообов'язкові постанови і таким чином створювати нові норми права. Саме на підставі едиктів преторів з'являються преторське право та право народів, поряд з існуючим цивільним правом [19, 220–221, 239]. На думку В. П. Глиняного, особлива роль у розвитку римського права належала преторам перегринів. Саме вони володіли великою свободою у своїх едиктах посилалися на принципи права (так було створено право народів). Поступово легісакційний цивільний процес був замінений формулярним (претори з пасивних спостерігачів перетворилися на суддів, оскільки надавали обов'язкові указівки суддям (формули). Головною особливістю формулярного процесу було те, що претора не цікавило, чи були виконані формальності. Він керувався принципами права для встановлення справедливості. Характерний приклад з формули претора: «Якщо трапиться, що Н. Н. заборгував А. А. 10 тисяч сестерцій, то ти, суддя, присуди Н.Н. уплатити цю суму, якщо ні, то виправдай». Отже, питання перевірки того, чи були виконані формальності під час укладення договору, претор не розглядає. Повернення ж грошей вимагає справедливості [19, 239–240, 256–259]. Є. О. Харитонов зауважує, що претор не порушує закон. Навпаки, він корегує цивільне право

відповідно до законів природи (тобто природного права) [11, 34]. Так, за допомогою принципів права, був забезпечений перехід від «суворого права» до нових форм захисту суб'єктивних прав, ефективної динамічності у регулюванні суспільних відносин.

Висновки. Принципи права Стародавнього Риму — чотири «особливі сили» (*aequitas, humanitas, natura rerum, jus naturale*), які первинно почали застосовуватися преторами з метою формування об'єктивного права та пом'якшення суперечливості суспільних інтересів і стали у подальшому орієнтирами у правотворчості (так виражене дуалістичне функціональне призначення принципів права та обов'язковість їх реального застосування разом з «організаційними елементами» — посадою претора). Принципи права Риму утворювали разом систему, яка ґрунтувалася на ідеях природного права (тобто мали ідеологічне підґрунтя). Кожен принцип права являв собою абстрактну ідею — положення (існував у вигляді концепції, а не короткого правила) (абстрактно-концептуальна форма), відповідно до якої претор приймав рішення. Тому, на нашу думку, принципи права спочатку були інструментом правозастосування. А пізніше, втілені в актах правозастосування, стали орієнтиром для законодавця. Проте залишалися принципами права в істинному значенні цієї категорії до тих пір, поки реально застосовувалися у судовій практиці.

Таким чином, принцип права у його первинному значенні — це юридична фікція (правового або неправового характеру), яка має ідеологічне підґрунтя, абстрактно-концептуальну форму та реально застосовується певними уповноваженими особами з метою формування об'єктивного права і впливу на суспільні відносини та/або застосовується у правотворчості в ролі керівних орієнтирів.

Література

1. Римское частное право : учебник / под ред. И. В. Новицкого и И. С. Перетерского. М. : Юриспруденция, 1999. — 512 с.
2. Пухан И. Римское право : (базовый учеб.) / Иво Пухан, Мирьяна Полспак-Акимовская ; пер. с македон. В. А. Томсинова и Ю. В. Филиппова ; под ред. В. А. Томеннова. — М. : ЗЕРЦАЛО, 1999. — 448 с.
3. Яковлев В. Н. Древнеримское частное право и современное российское гражданское право : учебник / В. Н. Яковлев ; предисл. : С. Д. Бунтов, Н. В. Кузнецова, А. А. Подпригора. М. : Волтерс Клувер, 2010. — 960 с.
4. Скрипильев Е. А. Основы римского права. Конспект лекций / Е. А. Скрипильев. — 2-е изд. — М. : ОСЬ-89, 2000. — 208 с.
5. Слипченко С. А. Основы римского частного права : учеб. пособие / С. А. Слипченко, О. И. Смотров, В. А. Кройтор, Р. Б. Шишка ; под ред. С. А. Слипченко, О. И. Смотрова. Х. : Эспада, 2007. — 192 с.
6. Головин А. Понятие принципа права: некоторые вопросы // Арбитражный и гражданский процесс. — 2009. — № 4.
7. Харитонов Е. О. Рецепция римского частного права. (Теоретичні та історико-правові аспекти) / Е. О. Харитонов. О., 1997. — 281 с.
8. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский ; вступ. ст., пер. с лат., науч. ред. и коммент. А. Д. Рудокваса. — СПб. : Изд.-торговый дом «Летний Сад», 1998. — 560 с.
9. Дудченко В. В. До дослідження загальних принципів римського та мусульманського права // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) [та ін.] ; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. О. : Юрид. л-ра, 2007. Вип. 31.
10. Бабич І. Г. Принцип справедливості — основний принцип римського приватного права //

- Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Ужгород : Поліграф-центр «ЛПРА», 2008. Вип. 9.
11. Харитонов Е. О. Основы римского частного права / Е. О. Харитонов. — Х. : Одиссей, 1998.
 12. Борисевич М. М. Римское частное право : учеб. пособие / М. М. Борисевич. — М. : Юрепруденция, 2001.
 13. Хвостов В. М. Система римского права : учебник / В. М. Хвостов. — М. : Спарк, 1996. — 522 с.
 14. Муромцев С. А. Избранные труды по римскому и гражданскому праву / С. А. Муромцев. — М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2004. — 765 с.
 15. История политических и правовых учений : учеб. для вузов. — Изд. 2-е, стереотип. / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Изд. группа НОРМА — ИНФРА — М, 1999. — 736 с.
 16. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов по юрид. спец. / В. С. Нерсесянц ; Ин-т государства и права РАН, Акад. правовой уп-т. — М. : Норма, 2000.
 17. Бабич І. Г. Принципи природного права у еволюції римського приватного права // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) [та ін.] ; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. — О. : Юрид. л-ра, 2007. — Вип. 31.
 18. Скурко Е. В. Принципы права : монография / Е. В. Скурко. М. : Ось-89, 2008. 192 с.
 19. Глиняный В. П. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1 / В. П. Глиняный. Х. : Одиссей, 2003. — 832 с.

Анотація

Саглаєва Н. О. Принципы права в юриспруденции Стародавнього Риму. — Стаття.

Стаття присвячена дослідженню особливостей практичного застосування та значення принципів права у Стародавньому Римі. Автор окреслила коло цих принципів, встановила їх зміст, дослідила механізм застосування та роль у суспільному житті Риму. Також у статті сформульовано визначення принципів права в їх первісному значенні.

Ключові слова: принципи права, *aequitas, humanitas, natura rerum, jus naturale, jus praetorium.*

Анотация

Саглаева Н. А. Принципы права в юриспруденции Древнего Рима. — Статья.

Статья посвящена исследованию особенностей практического применения и значения принципов права в Древнем Риме. Автор очертила круг этих принципов, установила их содержание, изучила механизм применения и роль в общественной жизни Рима. Также в статье сформулировано определение принципов права в их первоначальном значении.

Ключевые слова: принципы права, *aequitas, humanitas, natura rerum, jus naturale, jus praetorium.*

Summary

Saglayeva N. O. The principles of law in the jurisprudence of Ancient Rome. — Article.

The article is devoted to the investigation of the features of the practical application and value of the principles of law in Ancient Rome. The author outlined the circle of these principles, set their maintenance, studied the mechanism of application and role in public life of Rome. Also in the article determination of principles of law is set forth in their primary value.

Keywords: principle of law, *aequitas, humanitas, natura rerum, jus naturale, jus praetorium.*